

Evolució de les tesis doctorals sobre l'activitat física i l'esport a Espanya (1990-2013)

Evolution in Doctoral Theses about Physical Activity and Sport in Spain (1990-2013)

JOSÉ MIGUEL GARCÍA GARCÍA

Escola de Tècniques Aeronàutiques (Exèrcit de l'Aire, Espanya)

Autor per a la correspondència

José Miguel García García
josemiazu@hotmail.com

Resum

L'objectiu d'aquest estudi és revisar i analitzar de forma descriptiva les tesis doctorals entorn de la història de l'activitat física i l'esport d'Espanya des de 1990 fins al 2013. Les tesis s'han obtingut de tres bases de dades: Bases de dades de Tesis Doctorals, Tesis Doctorales en Xarxa i Dialnet. Emprant la tècnica de l'observació documental se n'han seleccionat 88. Els resultats els hem analitzat en set grups: els continguts, les èpoques, les fonts, els mètodes, la ubicació, la temporalitat i les publicacions. Les conclusions mostren que les temàtiques més tractades han estat les relacionades amb l'educació física, l'esport i els mitjans de comunicació. S'han estudiat pràcticament totes les èpoques, sent el segle xx el període sobre el qual existeix un major nombre d'estudis, la majoria dels quals abasta un període temporal inferior a cent anys. Les fonts primàries més utilitzades són el material imprès i l'arxivístic. El mètode històric és el més utilitzat. Les universitats madrilenyes són les de més producció científica, el quinquenni entre 2000 i 2004 va ser quan es van llegir més estudis i la majoria de les tesis doctorals s'han editat en format lliure.

Paraules clau: Espanya, història de l'esport, tesi doctoral, evolució

Abstract

Evolution in Doctoral Theses about Physical Activity and Sport in Spain (1990-2013)

The purpose of this study was to review and analyze in a descriptive way doctoral theses about the history of physical exercise and sport in Spain from 1990-2013. The theses were obtained from three databases: Bases de Datos de Tesis Doctorales, Tesis Doctorales en Red and Dialnet. Using the documentary observation technique we selected 88 doctoral theses. The results were analyzed in seven groups: contents, periods, sources, methods, location, time and publications. Our conclusions show that the most discussed topics concerned physical education, sport and the media. Virtually every period has been studied, with the greatest number of studies about the 20th century, most of which span a time period of less than a hundred years. The primary sources used most often are printed material and archives. The historic method is the most used. Madrid universities have the greatest scientific production and the five years between 2000 and 2004 was when the largest number of studies were read. Most of the doctoral theses have been published in book form.

Keywords: Spain, history of sport, doctoral theses, change

Introducció

L'objectiu d'aquest treball és analitzar les tesis doctorals entorn de la història de l'activitat física i l'esport d'Espanya des de l'any 1990 fins al 2013.

Mitjançant aquesta anàlisi, pretenem apropar-nos als interessos i inquietuds del personal investigador, en aquest camp d'estudi, durant l'espai de temps assenyalat.

En altres camps s'han realitzat estudis similars, centrats igualment en tesis doctorals. Així, per exemple, l'elaborat per Civera i Tortosa (2001), per analitzar l'es-

tat de la recerca en el camp de la psicologia a Espanya entre 1976 i 1998. I l'efectuat per Encunya (2009) per estudiar les tendències històriques de les Ciències de l'Educació a Colòmbia entre 1998 i 2007.

En el camp de les ciències de l'activitat física i de l'esport també s'ha desenvolupat una recerca semblant. N'és un exemple el treball dut a terme per Ponce de León, Gargallo i Loza (1998), dedicat a les tesis doctorals llegides a Espanya sobre el tema de l'educació física des del curs 1980/1981 fins al curs 1995/1996.

El nostre propòsit no és un altre que el de revisar i analitzar de forma descriptiva els estudis acadèmics entorn de la història de l'activitat física i l'esport realitzats a les universitats espanyoles des de 1990 fins a 2013. L'anàlisi no solament se centra en l'estudi de les tesis desenvolupades en les facultats de Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport (CAFE) sinó que s'amplia a qualsevol tesi realitzada en qualsevol facultat, l'objecte d'estudi de la qual giri entorn de la història de l'activitat física i l'esport (història de la medicina esportiva, història de la comunicació esportiva, etc.). Només considerem les tesis que tracten sobre Espanya; ja sigui perquè se circumscriuen al territori espanyol o perquè l'estudi de l'activitat física i de l'esport al nostre país està contingut en un espai geogràfic superior (Europa, Occident, etc.). Iniciem el nostre treball el 1990, perquè en aquesta data es va aprovar adaptar els ensenyaments d'educació física a la resta d'estudis universitaris, tal com afirma la Llei de l'esport de 15 d'octubre de 1990 en la seva disposició transitòria quarta, punt 1, on s'autoritza el Govern perquè s'incorporin a la universitat els ensenyaments de l'educació física (Llei 10/1990, de 15 d'octubre, de l'esport; BOE núm. 249, de 17.10.1990).

En relació amb el nostre tema d'estudi, no hem trobat cap altra publicació sobre aquest tema, per la qual cosa considerem que és una recerca vàlida i inèdita.

Les tesis s'han localitzat en les bases de dades següents: A) Bases de dades de Tesis Doctorals (TESEU), pertanyent al Ministeri d'Educació, Cultura i Esport. És obligatori inscriure en aquesta base de dades d'àmbit nacional la fitxa de tesi dels treballs llegits a les universitats espanyoles. Les universitats tenen l'obligació d'enviar una còpia al Ministeri (Bases de dades de Tesis Doctorals, 2014). B) Tesis Doctorals en Xarxa (TDR). Es tracta d'un dipòsit en format digital, que conté tesis doctorals llegides a les universitats de Catalunya i altres comunitats autònomes. Està gestionada i coordinada pel Consorci de Biblioteques de Catalunya i el Centre de Serveis Científics i Acadèmics de Catalunya (CESCA), i patrocinat per la Generalitat de Catalunya (Tesis Doctorals en Xarxa, 2014). C) Dialnet, base de dades d'accés lliure i gratuït, enfocada a la literatura científica hispana a internet. Està coordinada per la Universitat de la Rioja i la Fundació Dialnet (Dialnet, 2014). Per localitzar les tesis, hem utilitzat els cercadors de les tres bases de dades, indicant les paraules: “esport”, “esportiu”, “educació física”, “joc”, “exercici físic”, “activitat

física”, “olímpic”, “olimpisme” i “història” a l'apartat de títol.

Les tesis així localitzades les vam consultar gràcies al préstec interbibliotecari o perquè ens vam desplaçar a les biblioteques on estaven dipositades, en aquest darrer cas, només per a aquelles obres la consulta de les quals fos en sala. Van ser analitzades i revisades duent a terme una recerca documental entesa aquesta com “l'activitat humana realitzada per descobrir un coneixement... utilitzant els documents escrits com a mitjà” (Rodríguez Campos, 2006, pàg. 15). Així, vam efectuar un estudi descriptiu, com assenyala el doctor Hernández de la Fuente, mitjançant “una recopilació, revisió i descripció dels materials” (Hernández de la Fuente, 2012, pàg. 49). I emprant la tècnica de l'observació documental (Duverger, 1962, citat en Aróstegui, 2001), vam seleccionar un total de 88 tesis doctorals que complissin els nostres requisits. “L'observació constitueix un procés d'atenció, recopilació, selecció i registre d'informació, pel qual l'investigador s'ajuda dels seus sentits” (Hurtado, 2000, pàg. 455). El procediment per efectuar l'observació documental consisteix a revisar tota la bibliografia possible, després realitzar una lectura selectiva de cada document i, finalment, registrar els seus punts més característics (Eyssautier de la Mora, 2002; Hurtado, 2000). Per desenvolupar el nostre treball, hem consultat totes les tesis seleccionades, excepte les defensades a la Universitat de Navarra, per Roca (2005) i Bonaut (2006) que ens han denegat el seu accés; la de Luna (2004), que no hem pogut localitzar, i la de Moratalla (1997), defensada a la Universitat de Cadis el 1997, la monografia de la qual estem a l'espera de poder consultar si ho autoritza l'autora.

Línies mestres d'estudi en les tesis doctorals entorn de la història de l'activitat física i l'esport d'Espanya (1990-2013)

Per analitzar d'una forma organitzada les tesis doctorals sobre la història de l'activitat física i l'esport d'Espanya entre 1990 i 2013, hem establert set grans línies d'anàlisi: els continguts, les èpoques, les fonts, els mètodes, la ubicació, la temporalitat i les publicacions.

Continguts

Encara que les temàtiques tractades són molt variades, n'hem detectat algunes com l'educació física,

l'esport, els mitjans de comunicació, la medicina, l'olimpisme, la dona, els jocs i l'àmbit militar. A continuació, desgranem el que ens aporta cadascuna d'aquestes categories o tendències.

L'educació física

Les recerques centrades en l'educació física aborden aspectes molt diversos: l'educació física oficial, l'educació física infantil, l'educació física en l'ensenyament secundari, l'educació física en l'àmbit professional, l'assentament de l'educació física en el sistema educatiu espanyol, l'educació física i els llibres de text, l'educació física especial, la formació inicial del professorat universitari d'educació física el 1966 i alguna tan original com l'evolució històrica de les proves físiques d'accés a les facultats de CAFE. També ha estat tractada l'educació física en el context de la seva època, a través de, per exemple, les biografies d'Amorós, García Forges, Pedregal, Sanz Rom i Cagigal (Cambeiro, 1997; Daniel, 2013; Díaz, 2005; Fernández Sirvent, 2004; García Fernández, 2004a; Kyung, 2004a; Lucas, 1998; Marín, 2009; Mayor, 1999; Olivera, 1996; Pastor, 1997a; Pastor, 2004; Plana, 2003; Planas, 2001; Zorri-lla, 2000).

L'esport

Nombrosos treballs se centren en diversos aspectes de l'esport. S'han defensat tesis sobre institucions esportives com la Delegació Nacional d'Esports o l'Escola Central d'Educació Física de les Forces Armades. S'ha estudiat la significació de l'esport en relació amb la modernitat a principis del segle xx, l'evolució del fenomen esportiu en la transició i la relació entre l'esport i l'art a Occident fins al segle xix i el segle xx a Europa. S'han realitzat estudis sobre l'origen de l'esport en el seu context social i cultural a nivell local i autonòmic; sobre l'origen i evolució d'alguns esports, com l'esgrima, la gimnàstica, i la lluita lleonesa, a nivell local o autonòmic; sobre el ciclisme a nivell nacional, concretament el seu origen al segle xix i la seva evolució en la transició espanyola i sobre els inicis del futbol tant a nivell local com a nivell nacional. Així mateix, s'ha escrit sobre l'ordenament jurídic de l'esport en el franquisme, sobre els espais esportius a Occident i sobre l'activitat esportiva a Sevilla al segle xix (Abadía, 2007; Almeida, 2003; Bielsa, 2004; Chinchilla, 1992a; Domínguez, 2006; Estomba, 2007; García Recellado,

2005; González Aja, 1992; Izquierdo, 2000; Lagarde-ra, 1990; Monroy, 2007; Pérez Verdes, 1998; Piñera, 2011; Polo, 1993; Rivero, 2001; Robles, 2000; Saez, 2010; Salvador, 2006; Sanchís, 2006; Saucedo, 1997; Tierra, 2003).

Els mitjans de comunicació

Els treballs entorn dels mitjans de comunicació inclouen la premsa, la ràdio i la televisió. Així, tenim els exemples de Gil Gañán (2003), Malvar (2000) i Varela (1998). Gil Gañán (2003) escriu una monografia sobre el primer mitjà de comunicació que va tenir l'esport, la premsa esportiva, on mostra com aquest va ser testimoni d'excepció en el procés seguit per les diferents modalitats esportives a Espanya al llarg del període d'entreguerres del segle xx. Malvar (2000) aporta un treball on analitza la progressió i evolució de la ràdio esportiva madrilenya entre 1955 i 1995. I Varela (1998) destaca, entre altres conclusions, que les audiències eren màximes durant les retransmissions esportives en la televisió de Galícia en el seu període temporal d'estudi.

La medicina

Sobre la medicina s'han localitzat set estudis, tres dels quals han sortit del Departament d'Història de la Ciència i Documentació, pertanyent a la Facultat de Medicina de la Universitat de València, institució molt prolífica en els treballs sobre història de la medicina de l'esport. La primera d'aquestes tres tesis és la de Climent, que busca els nexes d'unió entre la gimnàstica i la medicina al llarg del segle xix i reflexiona sobre l'obra del metge militar Busqué Torró a fi d'analitzar els inicis històrics de la rehabilitació (Climent, 1990). La segona és la de Mestre (1996), que ens assenyala la utilització que es va fer a Espanya durant la segona meitat del segle xix, i pràcticament la primera meitat del segle xix, de l'educació física en la prevenció de la malaltia i en la promoció de la salut. I la tercera és la de Quirós (2010a), que analitza l'esport com a causa i com a tractament de la malaltia al llarg del segle xix, excepte l'últim quart de segle.

De les altres quatre recerques, dues es corresponen amb biografies de metges on s'analitza la seva obra, la de Cristóbal Méndez i la de Blas Álvarez de Miraval, ambdues situades al segle xvi (Álvarez del Palacio, 1994 i García Morilla, 2013). Una altra tesi ens mostra com

el material gimnàstic va ser utilitzat per la medicina i les seves ciències afins a la fi del segle XIX. I l'última constitueix un original treball sobre l'evolució històrica de la valoració dels criteris d'aptitud psicofísics per conduir a Espanya (Jiménez, 1995; Ozcoidi, 2005a).

L'olimpisme

Quant al tema de l'olimpisme, s'han realitzat pocs estudis en aquests anys. A destacar que en la primera dècada només Bazaco havia escrit sobre els jocs olímpics. I, en els últims 4 anys, de dues tesis, una pertany a un membre del Comitè Olímpic Espanyol.

La recerca de Bazaco, la primera sobre aquest tema, estudia l'evolució històrica que han tingut els jocs olímpics des de Grècia, passant per les referències olímpiques medievals i renaixentistes, fins a arribar a la restauració dels jocs olímpics moderns i el seu desenvolupament durant el segle XX. Aquesta autora analitza la pedagogia olímpica a Espanya així com la importància de l'esport olímpic en la societat actual i les seves conseqüències educatives. També es planteja preguntes sobre els valors que aporta l'esport olímpic, arribant a la conclusió que alguns d'aquests s'han mantingut des del seu origen en l'esport olímpic com l'educació harmoniosa, la cerca de l'autoperfecció humana i valors entorn del *fair play*, com l'adhesió voluntària a les regles i codis de conducta de l'esport (Bazaco, 1998).

Altres treballs sobre l'olimpisme s'han centrat en la participació dels esportistes espanyols en els jocs olímpics d'estiu, tant a nivell nacional com a nivell autonòmic (Leibar, 2010 i Leiva, 2012). D'altra banda Bielsa (2004) duu a terme una recerca sobre la Delegació Nacional d'Esports. En aquest sentit, recordem que durant el franquisme el Consell Superior d'Esports i el Comitè Olímpic Espanyol estaven “fusionats” i formaven una sola institució, la Delegació Nacional d'Esports.

La dona

En aquest àmbit cal ressenyar que s'han desenvolupat recerques doctorals sobre l'educació física i l'activitat físicoesportiva de la dona en l'època franquista tant a nivell nacional com a nivell local; en concret, els treballs de Carbajosa (1998), Carrero (1995) i Zagalaz (1996a). L'estudi acadèmic de Carrero, *La actividad físico-deportiva de la mujer en España 1938-*

1978, planteja si va existir una difusió en la pràctica de l'activitat físicoesportiva de la dona espanyola en l'època franquista. Aquest autor argumenta que en aquesta època es va estructurar per primera vegada al país l'activitat físicoesportiva de la dona; que es va implementar per primera vegada la professió d'instructora i professora especialista en educació física i esports reconeguda pel Ministeri d'Educació i que aquestes professionals van difondre l'activitat físicoesportiva a les seves alumnes, arribant a llocs on mai la dona havia realitzat esport. Lògicament també destaca que no tot era positiu i que durant molts anys la dona, per desenvolupar aquesta activitat físicoesportiva, havia de portar un vestuari determinat i que algunes pràctiques esportives, com l'atletisme, van estar prohibides durant anys (Carrero, 1995).

En aquesta mateixa època franquista se situa el treball de Manrique (2006) sobre les biografies col·lectives de les professores d'educació física femenina. Destacar també l'estudi de Riaño (2004a) sobre la dona esportista de la primera meitat del segle XX, a través de la biografia de Lili Álvarez. I el tractament que té l'esport femení, segons Sainz de Baranda (2013), en la premsa esportiva en l'actual època democràtica. En definitiva, l'activitat físicoesportiva femenina al segle XX ha estat objecte d'un considerable nombre de treballs des de diversos enfocaments, sent l'època franquista la més estudiada.

Els jocs

Respecte al tema de la història del joc hi ha pocs treballs. Andrés Payà duu a terme una recerca de la història del joc, llegida a la Universitat de València, que mostra els fonaments pedagògics que determinen la incorporació de l'activitat lúdica a la tasca educativa en l'Espanya contemporània (des de mitjan segle XIX fins a finals del segle XX). Aquest autor demostra la força pedagògica que aporta el joc en el desenvolupament: físic, intel·lectual, social o cívic i creatiu (Payà, 2007). Altres treballs d'aquesta temàtica són els de Ramírez (2005), sobre els jocs esportius a Sevilla al segle XV, el d'Hernández Vázquez (2001), que aporta un ampli estudi sobre els jocs esportius que es practicaven a Espanya fins a finals de l'Edat Moderna, com van ser les curses, les danses, els jocs circenses, les justes, els tornejos, els jocs de pilota i la caça; i el d'Adell (1998), sobre la reculada dels jocs tradicionals a principis del segle XX.

El militar

Quant a l'activitat física i l'esport, relacionats amb l'àmbit militar, es disposa de pocs estudis de tercer grau, ja que només hem localitzat quatre treballs de recerca.

La tesi de Chinchilla va ser la primera aproximació que es va realitzar cap a l'àmbit castrense. Aquest treball ens mostra l'origen i trajectòria fins a 1981 del primer centre oficial d'ensenyament per a professors de formació física militar. D'aquesta forma l'autor ens apropa la contribució i aportació que l'Escola Central de Gimnàstica va realitzar a l'educació física. No només a l'educació física militar, sinó també a l'educació física espanyola en el seu conjunt (Chinchilla, 1992a). Posteriorment, Kyung (2004a) analitza, a la Universitat de Lleó, l'obra clàssica del militar Francisco Pedregal Prida, *L'educació gimnàstica*, escrita el 1897. De forma paral·lela investiga sobre la seva biografia i ens ofereix un recorregut històric per l'educació física del segle XIX. El mateix any 2004, també va ser defensada la tesi de Fernández Sirvent sobre la biografia del militar valencià Francisco Amorós.

Sirvent sosté que Amorós "va ser un dels principals sistematitzadors de la moderna educació física, disciplina a la qual sempre va intentar elevar a l'estatus de ciència, i un dels pioners a donar a la gimnàstica una aplicació pedagògica, terapèutica i rehabilitadora" (Fernández Sirvent, 2004, pàg. 375).

Dos anys més tard, el 2006, s'escriu la que ha estat fins ara, segons les nostres dades, l'última tesi defensada sobre la temàtica de la història de l'activitat físicoesportiva militar. Es tracta de l'estudi de la vida i l'obra del militar Francisco Javier Fernández Trapiella, escrita per Emilio López Nieto a la Universitat de Castella-la Manxa. Per a López Nieto (2006), la rellevància de la seva recerca radica en el fet que Trapiella va crear un sistema d'educació física, i demostra que va desenvolupar un mètode propi que mereix un reconeixement.

Èpoques

Els estudis universitaris desenvolupats entorn a la història de l'activitat física i l'esport versen, pràcticament, sobre totes les èpoques. Algunes tesis abasten un període de temps molt ampli. Entre aquestes podem esmentar tres exemples. En primer lloc, la de González Aja, que relaciona l'art occidental amb l'esport, analitzant des de l'època clàssica fins a finals del segle XIX.

Un segon exemple és la de Salvador, llegida el 2006, que avalua els espais de joc des de l'època clàssica fins al segle XX. Tots dos treballs circumscriuen el seu àmbit geogràfic al món occidental (González Aja, 1992 i Salvador, 2006). I un tercer exemple és la tesi d'Hernández Vázquez (2001), que analitza l'evolució i el procés que desenvolupa el joc esportiu a Espanya des de l'època clàssica fins a finals del segle XVIII.

D'altra banda, trobem treballs sobre la història de l'activitat física i l'esport que se centren en un sol segle, havent-se analitzat gairebé tots els segles, en més o menys proporció, des del segle XV fins al segle XX. El més estudiat ha estat el segle XX i el menys estudiat el segle XV. L'únic segle que no ha generat interès en el personal investigador és el segle XVII. Això es deu a l'escàs interès de l'època en el culte al cos i en qualsevol tipus d'activitat física, la qual cosa confirma Salvador en afirmar: "per a l'activitat esportiva i per a l'educació física, el Segle d'Or és el pitjor de tots els segles" (Salvador, 2004, pàg. 279-280).

Per citar algun exemple de cada segle, quant al XV, cal destacar el treball sobre els jocs esportius a la ciutat de Sevilla; al segle XVI, l'estudi de l'obra del metge Cristóbal Méndez; al segle XVIII, la reflexió sobre l'obra de Gaspar Melchor de Jovellanos; al segle XIX, la història de l'educació física infantil a Espanya; i al segle XX, la legislació espanyola sobre l'educació física i les activitats extraescolars en la naturalesa (Álvarez del Palacio, 1994; Bravo, 1991; Martín, 1996; Mayor, 1999; Ramírez, 2005).

Finalment, convé ressaltar que la majoria de les recerques abasten menys d'un segle. Els treballs que analitzen un període més curt són els estudis de Varela (1998), qui defensa a la Universitat de Santiago de Compostela una tesi dedicada a les audiències de les retransmissions i programes d'esports de televisió de Galícia entre 1990 i 1996, i la tesi d'Abadia (2007), que analitza l'evolució del fenomen esportiu a la ciutat comtal entre 1975 i 1982.

Fonts

Atès que totes les recerques aborden la mateixa temàtica, la història de l'activitat físicoesportiva, totes elles utilitzen fonts similars, normalment clàssiques. Les fonts primàries més utilitzades són les manuscrites o impreses. Aquestes fonts inclouen, en la majoria de les ocasions, llibres, articles, cartes, manuscrits, documents arxivístics, tesines i tesis.

De la utilització de forma exclusiva d'aquestes fonts clàssiques, podem esmentar l'exemple de Vicente Pedraz (1995), qui en la seva recerca dirigida per Francisco Flecha Andrés, fa ús de l'edició de 1955 de l'obra *Libro de los Estados* de don Juan Manuel, i treballa també amb la mateixa obra editada en 1982 i 1991, a més de manejar monografies i revistes. López Serra (1996), en la seva tesi, llegida en 1996, emprà entre altres fonts, el *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, articles i llibres. I Pajarón (2000), en el seu estudi llegit a la Universitat Complutense de Madrid, usa documents arxivístics originals, tesis doctorals, articles i llibres.

Un últim exemple d'utilització de fonts clàssiques és la tesi de Xavier Torredadella, que destaca no solament per la qualitat de les seves fonts, moltes d'elles inèdites, sinó per la seva quantitat, ja que n'empra prop de 2.500.

Un patrimoni bibliogràfic d'incalculable valor per a totes aquelles recerques que es pretenen desenvolupar al segle XIX i principis del segle XX (Torredadella, 2009).

Però també hem detectat la utilització d'altres fonts no tan clàssiques, i fins fa poc qüestionades per la seva validesa i fiabilitat, com la premsa o les fonts orals. Així ho manifesta Olivera, “la història oral és considerada sovint per molts historiadors com a marginal poc digna de crèdit i trivial” (Olivera, 1996, pàg. 34).

La majoria dels autors, sobretot aquells centrats al segle XIX i principis del segle XX, expressen la seva dificultat per trobar fonts en els arxius, i declaren veure's abocats a acudir a la premsa davant la falta d'altres opcions. Exemples d'aquest problema els tenim en els treballs de Izquierdo (2000), qui explica que la premsa de l'època constitueix el pilar de la seva tesi, donada la impossibilitat de treballar amb altres documents per desaparició o inexistència. Domínguez (2006) afirma que, davant les manques de les fonts arxivístiques, la premsa es revela, essencialment, com a proveïdora de referències. Simón (2011) donada l'escassetat de material bibliogràfic sobre els inicis de l'esport, es lamenta que el seu treball depèn en gran manera dels diaris del període que s'estudia. Estomba (2007) manifesta que la insuficiència de fonts suposa una contrarietat i que la seva tesi doctoral es fonamenta en els periòdics de l'època. I Rivero (2001) relata que ha aprofitat la premsa especialitzada de l'època davant la reduïda bibliografia que hi ha sobre la qüestió.

No obstant això, la premsa també ha estat molt utilitzada com a font principal de coneixement en diversos

treballs. Aquest és el cas de la tesi de García Molina (2000), qui estudia la influència que exerceix el llençatge esportiu en els rotatius espanyols a la fi del segle XX. La recerca d'Agulló (2000) utilitza la premsa valenciana majoritàriament per demostrar com s'estableix el vocabulari esportiu a Espanya entre finals del segle XIX i principis del segle XX. Tamayo (2001) elabora una història de l'olimpisme espanyol a través de l'estudi de tres diaris. Gil (2003) analitza la premsa esportiva durant el període d'entreguerres a Espanya al segle XX, emprant lògicament la premsa com a principal font primària. Igualment, la premsa és la font primària en els treballs de Castañón (1991), Vázquez (2012), Núñez-Romero (2009), Guillem (2012) i en el recent estudi de Sainz de Baranda (2013), on s'analitza la presència de la dona espanyola en la premsa esportiva des de l'aprovació de la Constitució fins a 2010.

D'altra banda, com a conseqüència de la insuficient documentació trobada en les fonts arxivístiques, tan públiques com privades, algunes autoris creen les seves pròpies fonts i/o les complementen emprant les fonts orals. Així, per exemple, la tesi de Polo (1993) realitza sis entrevistes a personatges del món del futbol madrileny de principis del segle XX. Carrero (1995), Vizuete (1996) i Sánchez Postigo (2005) entrevisten a diverses persones relacionades amb el seu objecte d'estudi. Malvar (2000) afirma que l'escassa informació sobre la ràdio esportiva a Madrid en la segona meitat del segle XX, l'aboca a la necessitat de realitzar nombroses entrevistes personals. Carbajosa (1998) duu a terme disset entrevistes a fi de verificar la informació aportada per algun document inconclús. I, finalment, Leibar (2010) i Vázquez (2012) utilitzen per redactar les seves tesis la informació de més de noranta testimoniatges personals i de tretze entrevistes, respectivament, per modificar, aprofundir i ambientar els continguts trobats.

Fins i tot en algunes ocasions, no moltes, les fonts orals constitueixen la font principal d'informació per elaborar l'estudi. Així, tenim els exemples de Piñera i Manrique. Piñera (2011) escriu la biografia del ciclista Pedro Delgado emprant en el seu treball diverses fonts, incloent les audiovisuals, poc utilitzades fins al moment, però que, progressivament, s'uneixen a les fonts usades pel personal investigador. No obstant això, la seva font principal són les entrevistes realitzades a l'esportista segovià.

Manrique, malgrat usar en la primera part del seu treball les fonts d'arxius i les fonts hemerogràfiques, en comprovar que existeixen algunes qüestions que no

pot resoldre utilitzant aquestes fonts recorre a les fonts orals per solucionar-les. Però no se centra solament en una biografia, sinó que va més enllà i aporta, per primera vegada, una biografia col·lectiva de nou persones, a través de les seves respectives entrevistes (Manrique, 2006; Piñera, 2011).

Altres fonts menys usades, a causa del coneixement específic que requereixen, són les imatges que reflecteixen dibuixos, pintures i escultures. Aquest tipus de fonts, atípiques i originals, són utilitzades com a fonts primàries per González Aja (1992) i García Recellado (2005) en les seves recerques, on demostren la relació evident entre l'art i l'esport.

Mètodes

Igual que amb les fonts, atès que l'objecte d'estudi de totes les tesis doctorals sempre és la història de l'activitat físicoesportiva, el mètode de recerca és bàsicament el mateix en gairebé tots els casos. Es tracta del mètode històric, emprant majoritàriament un procediment clàssic de cerca, selecció, emmagatzematge i classificació de les fonts, per posteriorment realitzar una anàlisi, interpretació i presentació d'aquestes fonts, amb el propòsit d'aconseguir l'objecte d'estudi.

Un exemple de la utilització d'aquest procediment constitueix el treball de Daniel (2013), titulat *García Fraguas i la implantació de l'educació física a Espanya*, on aprofita les fonts d'aquesta manera. Plana (2003), en la seva recerca dirigida per Francisco Lagardera Otero, aplica aquesta metodologia a la normativa legal que reglamenta l'activitat del sistema educatiu a Espanya a la fi del segle XIX. Mateos (2009) aplica, en la seva tesi, aquesta tècnica als plans d'estudi que aporten evidències sobre l'educació física. I Cambeiro, sent conscient que no utilitza un procediment innovador, afirma que no hem estat “originals metodològicament” (Cambeiro, 1997, pàg. XVII).

Carrero (1995), Carbajosa (1998) i Leibar (2010), també empren la metodologia històrica, però s'abstenen de donar una interpretació, ja que, segons ells, no cal realitzar judicis en les seves recerques, sinó que solament s'ha de fer una descripció de la situació analitzada, “sense el coneixement de la qual és impossible construir qualsevol tipus de reflexió humana i científica” (Carrero, 1995, pàg. 27) i posteriorment “sí que poden derivar-se anàlisis interpretatives que portin a l'establiment d'hipòtesis” (Leibar, 2010, pàg. 100).

No obstant això, hi ha treballs que es desmarquen d'aquest model i utilitzen mètodes diferents, com el mètode d'anàlisi bibliomètrica, aplicada de forma íntegra en les seves recerques per Maldonado (2008), Mestre (1996), Calatayud (1998a), Quirós (2010a) i Pérez Gutiérrez (2012a). Aquest mètode, procedent de les Ciències de la Documentació i Biblioteconomia consisteix en “l'avaluació de la producció científica” (Maldonado, 2008, pàg. 80) per aconseguir un nou coneixement d'un camp científic concret. Segons aquesta mateixa autora, “és emprat pels historiadors com a via per seguir l'evolució de les idees i de les disciplines científiques” (Maldonado, 2008, pàg. 88). I és precisament aquest ús el que li donen aquests autors. Així, Maldonado (2008) estudia la psicomotricitat a Espanya a través de la *Revista de Psicomotricidad*; Pérez Gutiérrez (2012a) investiga les arts marcials analitzant les revistes d'arts marcials asiàtiques publicades a Espanya; Mestre (1996) estudia l'educació física en la medicina espanyola, entre 1850 i 1936 a través de les revistes mèdiques; Calatayud (1998) avalua l'educació física i l'esport, entre 1964 i 1993 a través de la revista *Apunts* i, finalment, Quirós (2010a), investiga l'esport en la medicina espanyola, entre 1900 i 1975, analitzant les revistes mèdiques.

Un altre mètode utilitzat és el biogràfic. Aquest és el mètode emprat en els treballs de Manrique (2006), Olivera (1996), Piñera (2011), Fernández Sirvent (2004), Pérez Verdes (1998), Riaño (2004), Robert (1999), Osúa (2013) i Daniel (2013) que se centren en les vides de les professores d'educació física de la Secció Femenina de la província de Segòvia, de José María Cagigal Gutiérrez, Pedro Delgado Robledo, Francisco Amorós i Ondeano, Manuel Becerra i Bermúdez, Elia María González Álvarez i López Chicheri, Nemesi Ponsati, Manuel Vázquez Montalbán i José Esteban García Fraguas, respectivament.

Esmentar, finalment, un mètode poc emprat com el quantitatiu, utilitzat per exemple per Fernández Bustillo (1998), García Molina (2000), Planas (2001) i Díaz (2005), els quals fan servir tècniques habituals en aquest tipus d'estratègia com són les estadístiques i la utilització de qüestionaris.

Ubicació

Respecte a la ubicació dels treballs, les universitats madrilenyes són les que concentren la major part de la producció investigadora; així, s'hi han defensat tesis a la

Universidad de Alcalá, Universidad Carlos III, Universidad Complutense, Universidad Politécnica i UNED. La important producció científica a la capital espanyola s'explica per l'existència de nombroses universitats en aquesta ciutat.

Igualment, també s'han presentat nombrosos treballs a les universitats valencianes; s'hi han llegit tesis a la Universitat de València, Universidad Cardenal Herrera-CEU i a la Universitat Catòlica de València Sant Vicent Màrtir.

Temporalitat

Quant a la temporalitat, de tots els anys estudiats entre 1990 i 2013, el quinquenni 2000-2004 concentra el major nombre de tesis presentades, mentre que en el quinquenni 1990-1994 es va defensar el menor nombre de tesis doctorals. La principal causa de la baixa producció científica inicial resideix en l'escàs reconeixement acadèmic que va tenir l'activitat física durant molts anys. Es considerava aquesta disciplina, la història de l'activitat física i l'esport, un tema menor i superficial, tal com ens adverteixen González Aja, “la Història no s'ocupava de l'Esport i l'Esport no es preocupava de la seva pròpia Història” (González Aja, 2000, pàg. XIII) o Domínguez, que destaca “una fractura històrica entre l'activitat física i l'àmbit acadèmic i, en paral·lel, un desinterès per l'esport, no només en el vessant científic sinó també vital, per part de decisives generacions d'intel·lectuals, sustentat en raons ètiques, ideològiques o socials” (Domínguez, 2006, pàg. 6).

Publicacions

Per conèixer les tesis que han esdevingut publicacions, hem intentat localitzar les autories de les tesis anteriors en la base de dades de l'Agència Espanyola del International Standard Book Number (ISBN), que és la base de dades dels llibres editats a Espanya, pertanyent al Ministeri d'Educació, Cultura i Esport (Ministeri d'Educació, Cultura i Esport, 2015), així com a Dialnet (Dialnet, 2014). Utilitzant la tècnica ja esmentada de l'observació documental (Duverger, 1962, citat en Aróstegui, 2001) hem seleccionat i examinat tota la bibliografia trobada. D'aquesta manera, hem comprovat que moltes de les tesis doctorals revisades s'han publicat en forma de llibres, sent editades principalment per les universitats públiques (*taula 1*). D'altres, menys, s'han publicat en revistes científiques com a articles. Pensem

que el fet que molts hagin assolit la publicació com a llibre es deu a la complexitat, profunditat i extensió que caracteritzen aquests treballs.

Conclusions

En intentar abastar tant espai d'estudi, és possible que ens hagin quedat tesis doctorals per citar que no hagin estat analitzades, per la qual cosa demanem disculpes; malgrat això, considerem haver estudiat i analitzat, amb el necessari rigor científic, el suficient material per arribar a diverses conclusions.

Després de la revisió i l'anàlisi efectuada sobre les tesis doctorals referent a la història de l'activitat física i l'esport d'Espanya des de 1990 fins al 2013, podem afirmar que els continguts principals que han ocupat la majoria dels treballs han estat l'educació física, l'esport i els mitjans de comunicació.

Malgrat ser els continguts més treballats, en l'educació física falten estudis sobre el professorat d'aquesta matèria en l'actual època democràtica i no hem detectat recerques sobre el paper de l'educació física en *Los Exploradors de España*. En l'esport, poc s'ha escrit sobre la història de la majoria de les institucions esportives que formen un entramat, encara molt tancat, com són les federacions esportives que n'hi ha de centenàries.

Poc interès s'ha mostrat per aportar llum sobre el sorgiment dels clubs esportius a Espanya i de la seva evolució, informació que ens permetria conèixer els orígens dels esports moderns a nivell nacional, atès que només se n'han estudiat dos (el futbol i el ciclisme), la resta no s'ha investigat a nivell universitari. Finalment, en els mitjans de comunicació hi ha buits dins de la ràdio esportiva a nivell estatal; la premsa de l'esport s'ha investigat des de diversos enfocaments, però sobretot, a nivell local no s'han formalitzat estudis; així mateix, tampoc hi ha treballs sobre la televisió privada a Espanya. I ningú ha plantejat una anàlisi sobre la història de l'esport a internet o a les xarxes socials.

També han estat objecte d'estudi, de forma més residual, altres continguts, com la medicina, l'olimpisme, la dona, els jocs i l'àmbit militar. Però queden continguts per desenvolupar com l'economia, els materials, el turisme i l'oci.

S'han analitzat pràcticament totes les èpoques, des de l'època clàssica fins al segle xx. Encara que el segle xvii estigui sense analitzar de forma específica, en aquesta època existien activitats físiques i jocs sobre els quals hem d'augmentar el nostre coneixement científic.

<i>El fenómeno deportivo en Aragón: del juego tradicional al deporte moderno</i> (Adell & García, 1998).
<i>Británicos, deporte y burguesía en una ciudad atlántica: Las Palmas de Gran Canaria, 1880-1914</i> (Almeida, 2005).
<i>El ejercicio físico en la primera mitad del siglo XVI: la obra de Cristóbal Méndez, médico y humanista</i> (Álvarez del Palacio, 1995).
<i>Deporte olímpico: evolución pedagógica y referencias históricas en Edades Antigua, Media y Moderna en el Mediterráneo oriental</i> (Bazaco, 2011).
<i>La educación física en la legislación española (1900-1980)</i> (Bravo, 1996).
<i>La educación física y el deporte a través de la revista Apunts (1964-1993)</i> (Calatayud, 1998b).
<i>El proceso de institucionalización de la educación física en la España Contemporánea</i> (Cambeiro, 1997).
<i>Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)</i> (Carbajosa, 2000).
<i>El lenguaje periodístico del fútbol</i> (Castañón, 1994).
<i>La Escuela Central de Educación Física de Toledo: 1919-1981</i> (Chinchilla, 1992b).
<i>La gimnasia médica en la España del siglo XIX. La formulación del concepto de rehabilitación en la obra de Sebastián Busqué Torró</i> (Climent, 1993).
<i>García Fraguas y la implantación de la educación física en España</i> (Daniel, 2014).
<i>Historia social do deporte de Galicia: cultura deportiva e modernidade 1850-1920</i> (Domínguez, 2009).
<i>La imagen de la educación física en la escuela asturiana</i> (Fernández Bustillo, 1999).
<i>Francisco Amorós y los inicios de la educación física moderna: biografía de un funcionario al servicio de España y de Francia</i> (Fernández Sirvent, 2005).
<i>Educación física especial: fundamentos</i> (García Fernández, 2004b).
<i>El deporte a través del arte occidental</i> (González Aja, 2000).
<i>Vocabulario argótico del tenis</i> (Guillem, 2014).
<i>Antropología del deporte: desde sus primeros testimonios gráficos hasta la edad moderna</i> (Hernández Vázquez, 2003).
<i>Aparatos gímnicos y de rehabilitación del siglo XIX</i> (Jiménez, 2000).
<i>La educación física en el siglo XIX español: análisis de la educación gímnicista</i> (Kyung, 2004b).
<i>La participación de los deportistas de la Comunidad Autónoma Vasca en los Juegos Olímpicos de verano de la era moderna</i> (Leibar, Fernández, & Sánchez, 2011).
<i>La educación física en España: proceso de incorporación de los estudios de educación física a la universidad (1961-1992)</i> (López Fernández, 2002).
<i>Historia de la educación física: la Institución Libre de Enseñanza</i> (López Serra, 1998).
<i>Historia de la educación física oficial en España 1900-1936</i> (Lucas de Heras, 2000).
<i>La psicomotricidad en España a través de la Revista Psicomotricidad-CITAD (1981-1996)</i> (Maldonado, 2010).
<i>La mujer y la educación física durante el franquismo</i> (Manrique, 2008).
<i>La educación física en la ilustración, visión práctica de Gaspar Melchor de Jovellanos</i> (Martín, 2000).
<i>Historia de la educación física infantil en España en el siglo XIX</i> (Mayor, 2002).
<i>Medicina y deporte, una relación histórica, 1850-1936</i> (Mestre, 2009).
<i>José María Cagigal: el humanismo deportivo: una teoría sobre el hombre</i> (Olivera, 2003).
<i>Evolución histórica de la valoración de los criterios de aptitud psicofísicos para conducir en España</i> (Ozcoidi, 2005b).
<i>El espacio profesional de la Educación Física en España: génesis y formación (1883-1961)</i> (Pastor, 1997b).
<i>Manuales escolares y libros de texto de educación física en los estudios de Magisterio (1883-1978)</i> (Pastor, 2005).
<i>Repertorio bibliográfico, análisis bibliométrico y sociocultural de las monografías sobre artes marciales asiáticas publicadas en España</i> (Pérez Gutiérrez, 2012b).
<i>El asentamiento de la educación física en el sistema educativo español (1883-1900): Aproximación a sus inicios en la comunidad educativa aragonesa</i> (Plana, 2004).
<i>El fútbol en Madrid: de actividad lúdica a espectáculo de masas (1898-1945)</i> (Polo, 2002).
<i>El deporte en la medicina española (1900-1975). Su estudio como causa y como tratamiento de la enfermedad en las revistas médicas</i> (Quirós, 2010b).
<i>Historia cultural del deporte y la mujer en España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elía María González Álvarez y López Chicherí, "Lilí Álvarez"</i> (Riaño, 2004b).
<i>Deporte y modernización: la actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936</i> (Rivero, 2005).
<i>El deporte de los aluches en la literatura leonesa: antología y estudio recopilatorio de textos desconocidos</i> (Robles, 2002).
<i>El deporte en Occidente: Historia, Cultura y Política</i> (Salvador, 2004).
<i>Fuentes documentales deportivas aplicadas a la historia de un club deportivo español: Historia del Club Atlético de Madrid</i> (Sánchez, 2007).
<i>La actividad gímnicista y deportiva en Sevilla durante el siglo XIX</i> (Sanchís, 2011).
<i>Construyendo una pasión: el fútbol en España, 1900-1936</i> (Simón, 2015).
<i>Historia de España en los juegos olímpicos de verano de la era moderna</i> (Tamayo, 2005).
<i>La educación física y el deporte en la ciudad de Huelva (1940-1975): aspectos legales y organizativos</i> (Tierra, 2010).
<i>Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)</i> (Torrebadella, 2011).
<i>La representación del cuerpo de la nobleza en la sociedad imaginada de Don Juan Manuel: el "Libro de los Estados" en su contexto</i> (Vicente, 1998).
<i>La educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén</i> (Zagalaz, 1996b).

▲
Taula 1. Llibres publicats sobre la base de les tesis doctorals analitzades

La majoria dels treballs realitzats abasta un període temporal de reflexió inferior a cent anys, sent el segle xx el període en el qual trobem un alt nombre d'estudis.

Les fonts primàries més habituals han estat el material imprès i arxivístic. L'ús d'altres fonts, com l'oral (tan utilitzada com a complement d'altres fonts, com emprenda com a font en si mateixa de coneixement) o les imatges, que tenen un caràcter més marginal. L'explotació d'altres fonts no utilitzades com el cinema o la música, ens enriquirien en aportar nous enfocaments.

El mètode històric constitueix l'instrument més utilitzat en les tesis doctorals analitzades. Altres mètodes menys usats són l'anàlisi bibliomètrica, la biogràfica i la quantitativa. Un mètode no usat i més complex amb què treballar seria el mètode filològic, els estudis a través d'ús donarien un salt qualitatiu.

Respecte a la ubicació, les universitats madrilenyes concentren la major producció investigadora; respecte a la temporalitat, el quinquenni 2000-2004 va ser el període en el qual es van defensar un major nombre de tesis doctorals. I per finalitzar, moltes de les tesis doctorals analitzades s'han editat en format de llibre.

Conflicte d'interessos

L'autor declara no tenir cap conflicte d'interessos.

Referències

- Abadía i Naudí, S. (2007). *Esport i democratització en un període de canvi. Evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)* (Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Acuña Rodríguez, O. Y. (2009). Tendencias historiográficas vistas a través de las tesis del Doctorado en Ciencias de la Educación Rudecolombia (1998-2007). *Revista Historia de la Educación Latinoamericana*, 12, 79-95.
- Adell Castan, J. A. (1998). *Los orígenes del deporte en Aragón: aproximación al retroceso del juego tradicional e inicio y expansión del fenómeno deportivo* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, Espanya).
- Adell Castan, J. A., & García Rodríguez, C. (1998). *El fenómeno deportivo en Aragón: del juego tradicional al deporte moderno*. Zaragoza: Centro del Libro de Aragón.
- Agulló Albuixech, R. (2000). *La formación del léxico deportivo: 1790-1909* (Tesis doctoral inèdita, Universitat de València, València, Espanya).
- Almeida Aguiar, A. S. (2003). *Un acontecimiento social: deporte y educación física en Las Palmas de Gran Canaria (1844-1914)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas de Gran Canaria, Espanya).
- Almeida Aguiar, A. S. (2005). *Británicos, deporte y burguesía en una ciudad atlántica: Las Palmas de Gran Canaria, 1880-1914* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas de Gran Canaria, Espanya).
- Álvarez del Palacio, E. (1994). *El ejercicio físico en la primera mitad del siglo XVI: la obra de Cristóbal Méndez, médico y humanista* (Tesis doctoral, Universidad de León, León, Espanya).
- Álvarez del Palacio, E. (1995). *El ejercicio físico en la primera mitad del siglo XVI: la obra de Cristóbal Méndez, médico y humanista*. Leó: Universidad de León.
- Aróstegui Sánchez, J. (2001). *La investigación histórica: teoría y método*. Barcelona: Crítica.
- Bases de Datos de Tesis Doctorales (2014). Recuperado de <https://www.educacion.gob.es/teseo/irGestionarConsulta.do;jsessionid=-5D94BB882B2B8B5957C3126321C1E059>.
- Bazaco Belmonte, M. J. (1998). *El deporte olímpico y sus consecuencias educativas. (Desde sus orígenes en el Mediterráneo oriental hasta nuestros días)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Murcia, Murcia, Espanya).
- Bazaco Belmonte, M. J. (2011). *Deporte olímpico: evolución pedagógica y referencias históricas en Edades Antigua, Media y Moderna en el Mediterráneo oriental*. Murcia: Diego Marín Librero.
- Bielsa Hierro, R. (2004). *La Delegación Nacional de Deportes 1943-1975* (Tesi doctoral, Universidad de Extremadura, Cáceres, Espanya).
- Bielsa Hierro, R., & Vizuete Carrizosa, M. (2012). *La Delegación Nacional de Deportes 1943-1975*. Madrid: Editorial Academia Española.
- Bonaut Iriarte, J. (2006). *Televisión y deporte la influencia de la programación deportiva en el desarrollo histórico de TVE durante el monopolio de la televisión pública (1956-1988)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Navarra, Pamplona, Espanya).
- Bravo Berrocal, R. (1991). *La educación física y las actividades extraescolares en la naturaleza: legislación española (1900-1980)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Málaga, Málaga, Espanya).
- Bravo Berrocal, R. (1996). *La educación física en la legislación española (1900-1980)*. Barcelona: Editorial Ágora.
- Calatayud Miquel, F. (1998a). *Evolución de la educación física y el deporte en España a través de la revista Apunts (1964-1993)* (Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, València, Espanya).
- Calatayud Miquel, F. (1998b). *La educación física y el deporte a través de la revista Apunts (1964-1993)*. València: Universitat de València.
- Cambeiro Martínez, J. A. (1997). *El proceso de institucionalización de la educación física en la España Contemporánea* (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Carbajosa Menéndez, C. (1998). *La mujer y el deporte en Asturias (1940-1978)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Oviedo, Oviedo, Espanya).
- Carbajosa Menéndez, C. (2000). *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Carrero Eras, L. (1995). *La actividad físico-deportiva de la mujer en España 1938-1978* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Castañón Rodríguez, J. (1991). *Léxico de fútbol en la prensa deportiva española: 1938-1988* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Valladolid, Valladolid, Espanya).
- Castañón Rodríguez, J. (1994). *El lenguaje periodístico del fútbol*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Chinchilla Minguet, J. L. (1992a). *La Escuela Central de Educación Física de Toledo (1919-1981)* (Tesi doctoral, Universidad de Málaga, Málaga, Espanya).
- Chinchilla Minguet, J. L. (1992b). *La Escuela Central de Educación Física de Toledo: 1919-1981*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Civera Mollá, C., & Tortosa Gil, F. (2001). Estado de la investigación psicológica en España: el grado de doctor y la investigación académica (1976-1998). *Papeles del Psicólogo*, 79, 1-5.
- Climent Barbera, J. M. (1990). *La gimnasia médica en la España del siglo XIX. La formulación del concepto de rehabilitación en la obra*

- de Sebastián Busqué Torró (Tesi doctoral, Universitat de València, València, Espanya).
- Climent Barbera, J. M. (1993). *La gimnasia médica en la España del siglo XIX. La formulación del concepto de rehabilitación en la obra de Sebastián Busqué Torró*. València: Universitat de València.
- Daniel Huerta, M. J. (2013). *García Fraguas y la implantación de la educación física en España* (Tesi doctoral, Universidad de Salamanca, Salamanca, Espanya).
- Daniel Huerta, M. J. (2014). *García Fraguas y la implantación de la educación física en España*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Dialnet (2014). Recuperat de <http://dialnet.unirioja.es/tesis>.
- Díaz Trillo, M. (2005). *La formación inicial y desarrollo profesional del profesorado de educación física en España. La XI promoción (1966-1970). Estudio de casos* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Huelva, Huelva, Espanya).
- Domínguez Almansa, A. (2006). *O desenvolvimento da cultura deportiva nunha sociedade en transformación. Galicia 1850-1920* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, Espanya).
- Domínguez Almansa, A. (2009). *Historia social do deporte de Galicia: cultura deportiva e modernidade 1850-1920*. Vigo: Galaxia.
- Estomba Echepare, F. (2007). *Deporte, Política y Sociedad en Vizcaya: Afición y espectáculo en la segunda república y la guerra civil* (Tesi doctoral inèdita, Universidad del País Vasco, País Vasco, Espanya).
- Eyssautier de la Mora, M. (2002). *Metodología de la investigación. Desarrollo de la inteligencia*. Ciudad de México: International Thomson Editores.
- Fernández Bustillo, E. (1998). *La educación física en la enseñanza obligatoria currículo oficial y realidad educativa en Asturias (1970-1990)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Oviedo, Oviedo, Espanya).
- Fernández Bustillo, E. (1999). *La imagen de la educación física en la escuela asturiana*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Fernández Sirvent, R. (2004). *Biografía de Francisco Amorós y Ondeano: (1770-1848)* (Tesi doctoral inèdita, Universitat d'Alacant, Alacant, Espanya).
- Fernández Sirvent, R. (2005). *Francisco Amorós y los inicios de la educación física moderna: biografía de un funcionario al servicio de España y de Francia*. Alicante: Universitat d'Alacant.
- García Fernández, M. I. (2004a). *Evolución histórica de la educación física especial en la España contemporánea* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- García Fernández, M. I. (2004b). *Educación física especial: fundamentos*. Madrid: Gymnos.
- García Molina, E. T. (2000). *El deporte y sus metáforas. Análisis e influencia del lenguaje deportivo en la prensa española de finales del siglo XX* (Tesis doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- García Morilla, S. (2013). *Actividad física y salud en el humanismo renacentista español: Análisis del tratado de la conservación de la salud del cuerpo y el alma, de Blas Álvarez de Miraval* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de León, León, Espanya).
- García Recellado, A. (2005). *La expresión física en el arte del siglo XX en Europa: (el deporte)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Gil Gañán, R. (2003). *La prensa deportiva. Periodo de entreguerras en España (siglo XX)* (Tesi doctoral inèdita, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- González Aja, T. (1992). *El deporte a través del arte occidental* (Tesis doctoral, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- González Aja, T. (2000). *El deporte a través del arte occidental*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Guillem Diosdado, S. (2012). *El lenguaje especializado del tenis a través del análisis de la Copa Davis en la prensa deportiva española (1921-2000)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir, València, Espanya).
- Guillem Diosdado, S. (2014). *Vocabulario argótico del tenis*. València: Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir.
- Hernández de la Fuente, D. (2012). *Aprendiendo a investigar la Historia. Tipología y técnicas del trabajo histórico universitario*. A M. J. Peréx Agorreta (Coord.), *Métodos y Técnicas de Investigación Histórica* (pàg. 49-80). Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Hernández Vázquez, M. (2001). *Estudio antropológico del juego deportivo en España desde sus primeras ilustraciones gráficas hasta la Edad Moderna* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Hernández Vázquez, M. (2003). *Antropología del deporte: desde sus primeros testimonios gráficos hasta la edad moderna* (Madrid: Librería Deportiva Esteban Sanz).
- Hurtado de Barrera, J. (2000). *Metodología de la investigación holística*. Caracas: Fundación Sypal.
- Izquierdo Macón, E. (2000). *La bicicleta en la España del último cuarto del siglo XIX* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas de Gran Canaria, Espanya).
- Jiménez Martínez, J. (1995). *Evolución tecnológica del material gimnástico en Europa y su aportación a la terapéutica física española durante la segunda mitad del siglo XIX* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Jiménez Martínez, J. (2000). *Aparatos gimnásticos y de rehabilitación del siglo XIX*. Madrid: Gymnos.
- Kyung Hyun, K. (2004a). *La educación física en el siglo XIX español: análisis de "la educación gimnástica", de Francisco Pedregal* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de León, León, Espanya).
- Kyung Hyun, K. (2004b). *La educación física en el siglo XIX español: análisis de la educación gimnástica*. León: Universidad de León.
- Lagardera Otero, F. (1990). *Una interpretación de la cultura deportiva en torno a los orígenes del deporte contemporáneo en Cataluña* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Leibar Mendarte, F. J. (2010). *La participación de los deportistas de la Comunidad Autónoma Vasca en los Juegos Olímpicos de verano de la era moderna* (Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Leibar Mendarte, F. J., Fernández García, E., & Sánchez Bañuelos, F. (2011). *La participación de los deportistas de la Comunidad Autónoma Vasca en los Juegos Olímpicos de verano de la era moderna*. Bilbao: Centre d'Estudis Olímpics Universidad del País Vasco.
- Leiva Román, R. (2012). *Análisis de participación y resultados del equipo olímpico español en los Juegos Olímpicos de verano (1896-2008)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad d'Alacant, Alacant, Espanya).
- Llei 10/1990 de l'Esport (1990, 17 d'octubre). *Boletín Oficial del Estado*, 249, 30397-30411.
- López Fernández, I. (2001). *La educación física en España: proceso de incorporación de los estudios de educación física a la universidad (1961-1992)* (Tesi doctoral, Universidad de Málaga, Málaga, Espanya).
- López Fernández, I. (2002). *La educación física en España: proceso de incorporación de los estudios de educación física a la universidad (1961-1992)*. Málaga: Universidad de Málaga.
- López Nieto, E. (2006). *Estudio y análisis de la vida y obra de Francisco Javier Fernández Trapiella* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Castilla - La Mancha, Castilla - La Mancha, Espanya).
- López Serra, F. A. (1996). *La educación física en la Institución Libre de Enseñanza de 1876 a 1898* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Murcia, Murcia, Espanya).
- López Serra, F. (1998). *Historia de la educación física: la Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Gymnos.

- Lucas de Heras, J. M. (1998). *Historia de la educación física oficial España 1900-1936* (Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, Espanya).
- Lucas de Heras, J. M. (2000). *Historia de la educación física oficial en España 1900-1936*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Luna Torres, J. (2004). *Centros, titulaciones y planes de estudio de educación física y deportes en España durante el periodo comprendido entre 1883-2003* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Maldonado Pascual, Mª A. (2008). *La psicomotricidad en España a través de la Revista Psicomotricidad-CITAD (1981-1996)* (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Maldonado Pascual, Mª A. (2010). *La psicomotricidad en España a través de la Revista Psicomotricidad-CITAD (1981-1996)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Malvar Gross, L. R. (2000). *La radio deportiva en Madrid (1955-1995)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Manrique Arribas, J. C. (2006). *Las profesoras de educación física femenina durante el franquismo y el ideal de mujer que se proponía desde Sección Femenina. Análisis de la situación en la provincia de Segovia* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Valladolid, Valladolid, Espanya).
- Manrique Arribas, J. C. (2008). *La mujer y la educación física durante el franquismo*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Marín García, E. (2009). *D. Marcelo Santos Sanz Romo, Iniciador y Propagandista de la Educación Física en España: Vida y Obra* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, Espanya).
- Martín Nicolás, J. C. (1996). *El ejercicio físico y la educación física en la segunda mitad del siglo XVIII: la obra de Gaspar Melchor de Jovellanos* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de León, León, Espanya).
- Martín Nicolás, J. C. (2000). *La educación física en la ilustración, visión práctica de Gaspar Melchor de Jovellanos*. Madrid: Pila Teleña.
- Mateos Carreras, M. J. (2009). *La educación física en la escuela de magisterio de Badajoz. 1844-1975* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Extremadura, Badajoz, Espanya).
- Mateos Carreras, M. J. (2009). La educación física en la escuela de magisterio de Badajoz. 1844-1975. *Campo abierto: Revista de educación*, 2, 69-85.
- Mayor Mayor, A. (1999). *Historia de la educación física infantil en España en el siglo XIX* (Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, Espanya).
- Mayor Mayor, A. (2002). *Historia de la educación física infantil en España en el siglo XIX*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Mestre Sancho, J. A. (1996). *La educación física en la medicina española (1850-1936): su utilización en la prevención de la enfermedad y en la promoción de la salud. Aproximación histórica* (Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, València, Espanya).
- Mestre Sancho, J. A., & Bágüena Cervellera, M. J. (2009). *Medicina y deporte, una relación histórica, 1850-1936*. València: Ajuntament de València.
- Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (2015). Recuperat de http://www.mcu.es/web/ISBN/tituloSimpleFilter.do?cache=init&prev_layout=busquedaisbn&layout=busquedaisbn&language=es
- Monroy Antón, A. J. (2007). *El ordenamiento jurídico-deportivo de la España franquista hasta 1961: Influencia de la legislación físico-deportiva de la Italia fascista* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Moratalla Rodríguez, M. C. (1997). *Evolución histórica del dopaje en el deporte* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Cádiz, Cádiz, Espanya).
- Núñez-Romero Olmo, F. (2009). *La formación de las secciones de deportes en los diarios de información general españoles antes de 1936. Análisis hemerográfico estructural comparado* (Tesi doctoral inèdita, Universitat Cardenal Herrera-CEU, València, Espanya).
- Olivera Betrán, J. (1996). *José María Cagigal Gutiérrez (1928-1983). Vida, obra y pensamiento en torno a la educación física y el deporte* (Tesis doctoral inèdita). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Olivera Betrán, J. (2003). *José María Cagigal: el humanismo deportivo: una teoría sobre el hombre*. Sevilla: Andalucía. Consejería de Turismo y Comercio.
- Osúa Quintana, J. (2013). *El deporte en la vida y en la obra de Manuel Vázquez Montalbán (1939-2003)* (Tesi doctoral inèdita, Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya-Universitat de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Ozcoidi Val, M. (2005a). *Evolución histórica de la valoración de los criterios de aptitud psicofísicos para conducir en España* (Tesi doctoral, Universitat de València, València, Espanya).
- Ozcoidi Val, M. (2005b). *Evolución histórica de la valoración de los criterios de aptitud psicofísicos para conducir en España*. València: Universidad de València.
- Pajarón Soto, R. (2000). *La educación física escolar en España en la primera mitad del siglo XX* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Pastor Pradillo, J. L. (1997a). *Historia de la educación física en España, el ámbito profesional (1883-1961)* (Tesi doctoral, Universidad de Valladolid, Valladolid, Espanya).
- Pastor Pradillo, J. L. (1997b). *El espacio profesional de la Educación Física en España: génesis y formación (1883-1961)*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Pastor Pradillo, J. L. (2004). *Educación física y libros de texto en la España contemporánea (1883-1978)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, Espanya).
- Pastor Pradillo, J. L. (2005). *Manuales escolares y libros de texto de educación física en los estudios de Magisterio (1883-1978)*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Payà Rico, A. (2007). *La actividad lúdica en la historia de la educación española contemporánea* (Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, València, Espanya).
- Pérez Gutiérrez, M. (2012a). *Repertorio bibliográfico, análisis bibliométrico y sociocultural de las monografías sobre artes marciales asiáticas publicadas en España* (Tesi doctoral, Universidad de León, León, Espanya).
- Pérez Gutiérrez, M. (2012b). *Repertorio bibliográfico, análisis bibliométrico y sociocultural de las monografías sobre artes marciales asiáticas publicadas en España*. León: Universidad de León.
- Pérez Verdes, R. (1998). *Vida, obra y pensamiento del ilustre lucense Bellaterra y Bermúdez (1820-1896), político, profesor y padre de la gimnástica española* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de A Coruña, A Coruña, Espanya).
- Piñera Sueiras, G. (2011). *La transición en el deporte español. Un caso destacado: el ciclismo y el fenómeno Perico Delgado* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, Espanya).
- Plana Galindo, C. (2003). *El asentamiento de la educación física en el sistema educativo español (1883-1900)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, Espanya).
- Plana Galindo, C. (2004). *El asentamiento de la educación física en el sistema educativo español (1883-1900): Aproximación a sus inicios en la comunidad educativa aragonesa*. Zaragoza: Gobierno de Aragón.
- Planas Anzano, A. (2001). *Evolución histórica y clasificación de las pruebas físicas combinadas. Valoración de las pruebas de acceso al*

- INEFC (Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Polo del Barrio, J. (1993). *El fútbol en Madrid: de actividad lúdica a espectáculo de masas (1898-1945)* (Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Polo del Barrio, J. (2002). *El fútbol en Madrid: de actividad lúdica a espectáculo de masas (1898-1945)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Ponce de León Elizondo, A., Gargallo Ibor, E., & Loza Olave, E. (1998). Anàlisi de la demanda potencial de les activitats físiques d'aventura en la naturalesa a la ciutat de Barcelona. *Apunts. Educació Física i Esports* (52), 104-108.
- Quirós Morató, A. M. (2010a). *El deporte en la medicina española (1900-1975). Su estudio como causa y como tratamiento de la enfermedad en las revistas médicas* (Tesi doctoral, Universitat de València, València, Espanya).
- Quirós Morató, A. M. (2010b). *El deporte en la medicina española (1900-1975). Su estudio como causa y como tratamiento de la enfermedad en las revistas médicas*. València: Universitat de València.
- Ramírez Macías, G. (2005). *Los juegos deportivos en el Reino de Castilla durante la primera mitad del siglo XV. Estudio específico de la ciudad de Sevilla* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Sevilla, Sevilla, Espanya).
- Riaño González, C. (2004a). *Historia cultural del deporte y la mujer en España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elía María González Álvarez y López Chicheri, "Lilí Álvarez"* (Tesi doctoral, Universidad de Oviedo, Oviedo, Espanya).
- Riaño González, C. (2004b). *Historia cultural del deporte y la mujer en España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elía María González Álvarez y López Chicheri, "Lilí Álvarez"*. Madrid: Consejo Superior de Deportes.
- Rivero Herraiz, A. (2001). *Deporte y modernización (La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España 1910-1936)* (Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Rivero Herraiz, A. (2005). *Deporte y modernización: la actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*. Sevilla: Wanceulen.
- Robert i Ferrer, M. (1999). *La institucionalització de l'activitat atlètica a Catalunya: el cas de Nemesi Ponsati* (Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, Espanya).
- Robert i Ferrer, M. (2010). Nemesi Ponsati (1897-1980): un pedagog del deporte. *Citius, altius, fortius: humanismo, sociedad y deporte: investigaciones y ensayos*, 2, 61-99.
- Robles Tascón, J. A. (2000). *La lucha leonesa o aluches, origen de un viejo deporte. Aspectos histórico culturales que configuraron su práctica* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de León, León, Espanya).
- Robles Tascón, J. A., & Álvarez del Palacio, E. (2001). La lluita lleonesa d'antany: els "aluches". *Apunts. Educació Física i Esports* (66), 72-76.
- Robles Tascón, J. A. (2002). *El deporte de los aluches en la literatura leonesa: antología y estudio recopilatorio de textos desconocidos*. León: Universidad de León.
- Roca Rodríguez, J. M. (2005). *Ventaja competitiva y valor de marca en la prensa deportiva: el estilo "MARCA" (1984-2004)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Navarra, Navarra, Espanya).
- Rodríguez Campos, I. (2006). *Técnicas de investigación documental*. Alcalá de Guadaíra (Sevilla): Eduforma.
- Saez Rodríguez, G. (2009). Recopilación de la legislación físico-deportiva en la Espanya de Franco desde la ley de 1961 hasta el final del Franquismo. *Revista internacional de derecho y gestión del deporte*, 9, 3-14.
- Saez Rodríguez, G. (2010). *El ordenamiento jurídico deportivo de la España franquista desde la ley del deporte de 1961 hasta el final del franquismo* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Sainz de Baranda Andújar, C. (2013). Mujeres y deporte en los medios de comunicación. Estudio de la prensa deportiva española (1979-2010) (Tesi doctoral inèdita, Universidad Carlos III de Madrid, Madrid, Espanya). Recuperat de http://dx.doi.org/10.5209/rev_esmp.2014.v20.n2.47062
- Sainz de Baranda Andújar, C. (2014). El género de los protagonistas en la información deportiva (1979-2010): noticias y titulares. *Estudios sobre el mensaje periodístico*, 20, 1225-1236.
- Salvador Alonso, J. L. (2004). *El deporte en Occidente: Historia, Cultura y Política*. Madrid: Cátedra.
- Salvador Alonso, J. L. (2006). *El deporte en Occidente: Historia, Cultura, Política y Espacios* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de A Coruña, A Coruña, Espanya).
- Sánchez Postigo, F. (2005). *Fuentes documentales deportivas aplicadas a la historia de un club deportivo español: Historia del Club Atlético de Madrid* (Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Espanya).
- Sánchez Postigo, F. (2007). *Fuentes documentales deportivas aplicadas a la historia de un club deportivo español: Historia del Club Atlético de Madrid*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Sanchís Ramírez, J. P. (2006). *La actividad gimnástica y deportiva en Sevilla durante el siglo XIX* (Tesi doctoral, Universidad de Sevilla, Sevilla, Espanya).
- Sanchís Ramírez, J. P. (2011). *La actividad gimnástica y deportiva en Sevilla durante el siglo XIX*. Sevilla: Diputación de Sevilla.
- Saucedo Morales, F. (1997). *Jerónimo Sánchez Carranza y la Escuela Española de Esgrima* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).
- Simón Sanjurjo, J. A. (2011). *La marea del deporte: fútbol y modernización en los orígenes de la sociedad de masas en España, 1900-1936* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Carlos III de Madrid, Madrid, Espanya).
- Simón Sanjurjo, J. A. (2015). *Construyendo una pasión: el fútbol en España, 1900-1936*. Logroño: Universidad Internacional de La Rioja.
- Tamayo Fajardo, J. A. (2001). *Historia hemerográfica del olimpismo español, 1900-1992, en el contexto del olimpismo mundial, análisis de los diarios ABC, VANGUARDIA y Correo de Andalucía* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Granada, Granada, Espanya).
- Tamayo Fajardo, J. A. (2005). *Historia de España en los juegos olímpicos de verano de la era moderna*. Sevilla: Wanceulen.
- Tesis Doctorales en Red (2014). Recuperat de <http://www.tdx.cat/advanced-search>.
- Tierra Orta, J. (2003). *La educación física y el deporte en la ciudad de Huelva (1940-1975): aspectos legales y organizativos* (Tesi doctoral, Universidad de Huelva, Huelva, Espanya).
- Tierra Orta, J. (2010). *La educación física y el deporte en la ciudad de Huelva (1940-1975): aspectos legales y organizativos*. Huelva: Universidad de Huelva.
- Torrebaddella i Flix, X. (2009). *Contribución a la historia de la educación física en España. Estudio bio-bibliográfico en torno a la educación física y el deporte (1800-1939)* (Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, Espanya).
- Torrebaddella i Flix, X. (2011). *Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Varela Rodríguez, A. P. (1998). *Las audiencias de las retransmisiones y programas de deportes de televisión de Galicia desde 1990 hasta 1996* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, Espanya).

- Vázquez Morandeira, J. G. (2012). *A prensa deportiva en Galicia. Historia, modelos e tipoloxía (1909-2009)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, Espanya).
- Vicente Pedraz, M. (1995). *La representación del cuerpo de la nobleza en la sociedad imaginada de Don Juan Manuel: el “Libro de los Estados” en su contexto* (Tesi doctoral, Universidad de León, León, Espanya).
- Vicente Pedraz, M. (1998). *La representación del cuerpo de la nobleza en la sociedad imaginada de Don Juan Manuel: el “Libro de los Estados” en su contexto*. León: Universidad de León.
- Vizuet Carrizosa, M. (1996). *La educación física y el deporte escolar durante el franquismo* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Nacional de Enseñanza a Distancia, Madrid, Espanya).
- Zagalaz Sánchez, M. L. (1996a). *La educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén* (Tesi doctoral, Universidad de Jaén, Jaén, Espanya).
- Zagalaz Sánchez, M. L. (1996b). *La educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén*. Jaén: Universidad de Jaén.
- Zorrilla Sanz, P. P. (2000). *La educación física en la enseñanza secundaria pública a través de los programas de formación de profesorado (1883-1936)* (Tesi doctoral inèdita, Universidad Politécnica de Madrid, Madrid, Espanya).